

ऐतिहासिक पर्यटनातील तेरचे महत्व

सी.जी.पाटील

पी.डी.व्ही.पी.महाविद्यालय, तासगांव

प्रागैतिहासिक काळापासून प्रवास हा मानवी जीवनाचा एक अविभाज्य घटक बनलेला आहे. त्याकाळी पोट भरणे हाच प्रवासाचा उद्देश असे. पण नंतर विविध कारणांसाठी प्रवास केला जाई. अज्ञात प्रदेशाचा शोध घेणे, पर्यावरणातील बदल अनुभवणे, तीर्थयात्रा करणे, विरंगुळा इत्यादी बाबीसमोर ठेवून प्रवास केला जात होता.

कोलंबस, वास्को-दि-गामा, हयु-एन-त्संग असे कितीतरी जगमान्यता मिळविलेले प्रवासी आठवतात. हयु-एन-त्संग तर 16 वर्षे भारतात प्रवास करतोय.

आज आधुनिक काळात पर्यटन ही शास्त्रीयपायावर आधारलेली प्रवासाची एक नवी संकल्पना जगात रुढ झाली आहे. दुसऱ्या महायुद्धानंतर देशांतर्गत व आंतरराष्ट्रीय पर्यटनाचा विकास झाला. आधुनिक काळातील वाहतुक व दळणवळणाच्या व्यवस्थेतील विस्तार व विकास पर्यटनाच्या विकासाला कारणीभूत ठरला. जग एक ग्रामच होऊन बसले आहे.

जगातील महानगरे पर्यटकांनी नेहमी गजबजलेली दिसतात. तेथील व परिसरातील प्रेक्षणीय व ऐतिहासिक वास्तू, स्मारके, वस्तुसंग्रहालये, आधुनिक उत्तुंग कलात्मक इमारती, पर्यटकांना आकर्षित करतात.

ऐतिहासिक व सांस्कृतिक घटकांचा पर्यटन व्यवसायावर मोठा प्रभाव पडतो. ऐतिहासिक नगरे, परंपरा, ऐतिहासिक अवशेष, स्मारक यांना पर्यटक मोठ्या प्रमाणात भेटी देतात. भारतात येणारे 54: पर्यटक ऐतिहासिक व सांस्कृतिक स्थानांना विशेष भेटी देतात. पर्यटक जुने किल्ले, राजधान्यांची ठिकाणे, युद्धाची ठिकाणे यांना विशेष करून भेटी देताना आढळतात.

तेर हे प्राचीन शिलाहार राजवंशाचे मुळ ठिकाण होय. तसेच ते व्यापारी दृष्ट्याही विकसित झालेले नगर होते.

तेर येथील उत्खनन व तेरचे प्राचीनत्व

पुरातत्व विभागाकडून तेर गावाची संरक्षित स्थळ व राज्यस्मारक म्हणून नोंद करण्यात आली आहे. 28 जानेवारी, 2015 पासून येथे उत्खनन

सुरु करण्यात आले आहे. यापूर्वीही तीन वेळा तेरला उत्खनन करण्यात आले आहे. यानंतर 39 वर्षांनी पुन्हा येथे उत्खनन होत आहे.

पहिल्या प्रथम 1958 मध्ये चापेकर व बानर्जी यांनी येथे उत्खनन केले. त्यानंतर 1965-66 मध्ये डॉ. मोरेश्वर दिक्षीत यांनी विस्तृत प्रमाणावर तेरला उत्खनन केले. यानंतर 1975 मध्ये प्रा. देव आणि प्रा. पथी यांनी एका टेकडीवर उत्खनन केले.

निरनिराळ्या पांढरीच्या टेकडांवर प्राचीन अवशेष मिळणाऱ्या तेरच्या परिसराची व्याप्ती सुमारे सहा चौरस मैल आहे. या परिसरात पाच-सहा पांढरीची टेकाडे आहेत. आज ही प्राचीन पांढरीची टेकडे मोठ्या प्रमाणात नष्ट होत चालली आहेत. अनेकांनी शेतीसाठी खत म्हणून येथील पांढरीची माती उचललेली दिसते. मोठे खडडे तेथे दिसतात. शेतीच्या नांगरणीमुळे, दफन भूमीसाठी उपयोग केल्यामुळे, टेकडांवर नवीन घरांच्या बांधणीमुळे, मोठ्या प्रमाणात बाभळीची झाडे उगवल्यामुळे ही पांढरीची टेकाडे नष्टप्राय होत चालली आहेत. तेरणा नदीच्या दोन्ही काठावर ही पांढरीची टेकाडे अस्तित्वात आहेत. त्या परिसरात आजही नाणी, मणी, मातीच्या मूर्ती, शंख सापडतात. याच परिसरात जुन्या मोठ्या आकाराच्या विटा (16" 8" 2" इंच) सापडल्याचा उल्लेख कझिन्स यांनी आपल्या 1902 च्या वार्षिक वृत्तांतात केला आहे¹; तबवीवसवहपबंसैनतअमल वीपिकपण ।ददनंस त्मचवतज च् 195-204

28 जानेवारी 2015 पासून तेर येथील कोट टेकडी कैंकाडी पांढऱ्या टेकडीचे दोन भाग अशा तीन ठिकाणी उत्खनन सुरु करण्यात आले आहे. पुरातत्व विभागाच्या उपसंचालक डॉ. माया पाटील यांच्यासह 12 तज्ञांची टीम यासाठी कार्यरत आहे. यात विकास वहापे, डॉ. विराग सोनटक्के, श्रेयस जगताप, अमोल गोटे, मुश्रुफ पठाण, आरती काळे, नितीन चारुडे, सदाशिव देवकर, हेमंत दळवी यांचा समावेश आहे². पुणे येथील डेवकन कॉलेजच्या दोघांचा तर सोलापूर विद्यापीठातील सहा जणांचा यात समावेश आहे.

तेर परिसरातील 30 मजूर मदतीसाठी घोण्यात आले आहेत. मी स्वतः 8 व 9 फेब्रु 2015 रोजी या उत्खनन स्थाळास भेट दिली.

या उत्खननादरम्यान दररोज नवनवीन पुरातत्व ठेवा समोर येत आहे. रविवारी 8 फेब्रु रोजी कोटटेकडी व कैकाडी टेकडी भागात घोडयाप्रमाणे दिसणारा नक्षीदार दागिना मिळून आला आहे. यात घोडयाचे तोंड, पाय असे अवयव स्पष्टपणे दिसत आहेत. हा दागिना त्याकाळी गळयातील अलंकार म्हणून वापरला जात असावा. कैकाडी टेकडी भागात उठाळ लाल खापराची भांडीही सापडली आहेत. यातील एक भांडे सुस्थितीत बाहेर काढण्यात आले असून इतर भांडीही फुटलेल्या अवस्थेत आहेत. तसेच रविवारी सातवाहन काळातील तांब्याची नाणी सापडली आहेत. याशिवाय शंखापासून बनविलेल्या बांगडया तुटलेल्या अवस्थेत सापडल्या असून बांगडया बनविण्यासाठी वापरण्यात येणारे शंखाचे काही भाग मिळून आले आहेत.³

कोट टेकडीत सापडलेल्या सातवाहनकालीन विट बांधकामाच्या अवशेषाच्या समोरील भागात रविवारी खोदकाम करीत असताना आणखी एका बांधकामाचे अवशेषही सापडले आहेत. हे बांधकाम विटांचे असून यात पांढऱ्या मातीचा वापर मोठया प्रमाणात झाल्याचे दिसते⁴.

तेरमधील उत्खनने :-

तेरच्या अवशेषांची सविस्तर पाहणी हेन्री कझिन्स यांनी नोव्हेंबर, 1901 मध्ये करून त्याचा वृत्तांत 1902-3 मध्ये प्रसिध्द केला.

1) पहिले उत्खनन :- 1958 मध्ये पहिल्या प्रथम चापेकर आणि बानर्जी यांनी तेरमधील पांढरीच्या टेकडांचे उत्खनन केले. या उत्खननात सातवाहनकालीन वस्तीचा पुरावा उपलब्ध झाला. विटांनी बांधलेली घरे, सांडपाण्याचे कूप, सातवाहन राजांची नाणी, मातीच्या आणि केओलिनच्या उत्कृष्ट बनावटीच्या स्त्री आणि पुरुषांच्या मूर्ती, रंगीबेरंगी दगडांचे आणि काचेचे मणी या उत्खननात सापडल्याने सातवाहन कालीन तेरच्या लोकजीवनाची कल्पना करता आली.

2) दुसरे उत्खनन :- 1965-66 मध्ये डॉ. मोरेश्वर दिक्षित यांनी विस्तृत उत्खनन केले. 1967-68 ला दिक्षितांनी महाराष्ट्र शासनातर्फे पुन्हा तेर येथील महार टेकडीवर व जवळपासच्या विभागात उत्खनन केले. या उत्खननात मौर्यपूर्वकाळापासून म्हणजे इ.स. पूर्व चौथ्या

शतकाच्या आधी ते सातवाहन काळाच्या अखेरपर्यंत (इसवी सन तिसरे शतक) एकुण चार वस्त्यांचा पुरावा हाती आला. पहिल्या वस्तीचे पुरावे मातीपासून बनविलेल्या वस्तू मिळाल्या. दुसऱ्या वस्तीचे मौर्य काळातील झिलाईदार निळसर काळया मडक्यांचे अवशेष सापडले आहेत. तसेच मातीची भाजलेली कडी एकावर एक ठेवून तयार केलेल्या सांडपाण्याच्या कुपाच्या स्वरूपात पुरावा मिळाला. तिसऱ्या वस्तीचे रंगीबेरंगी दगडापासून बनविलेल्या मण्यांचे अवशेष सापडले. चौथ्या वस्तीचे सातवाहन कालीन अवशेष सापडले. दगड गोटयांच्या पायावर बहुतांशी मातीच्या भिंतीची घरे, सातवाहन राजांची नाणी (श्री. सातकर्णी, गौतमीपुत्र सातकर्णी, पुलुमावी) सापडली आहेत. मातीची व चिनी मातीच्या उत्कृष्ट मानवी मूर्ती सापडल्या आहेत.

1968 च्या उत्खननात मोठया आकाराच्या स्तूपाचे आणि अर्धवर्तुळाकृती पृष्ठभाग असलेल्या चैत्यगृहाचे अवशेष या उत्खननात सापडल्याने प्राचीन काळात तेर हे बौध्द धर्माचे मोठे केंद्र होते असे सिध्द झाले.

1966 च्या उत्खननात आणखी एका बौध्द धार्मिक वस्तूचा पुरावा उघडकीस आला. तेरच्या पश्चिमेस आणि वर उल्लेखलेल्या स्तूपापासून दीड मैल अंतरावर मागील बाजू अर्धगोलाकृती असलेल्या बौध्द चैत्याचे अवशेष अचानक उघडकीस आले.

याशिवाय मातीच्या केओलिनच्या व उत्कृष्ट शाडूच्या मूर्ती, नक्षी असलेल्या विटा, सातवाहन राजांची नाणी, विविध आकाराचे मणी, त्याचप्रमाणे सातवाहन कालीन काळी आणि तांबडी मडकी, दागिने बनविण्याचे दगडी साचे, कर्णभूषणे, बांगडया, पदके इत्यादी अवशेष सापडले.

3) तिसरे उत्खनन :- 1975 च्या उत्खननात मातीच्या मुर्तीप्रमाणेच सातवाहन राजांची नाणी, मणी व इतर विविध वस्तू सापडल्या. परंतू या उत्खननात सर्वात महत्वाचा पुरावा प्राचीन तेरच्या भोवती निर्माण केलेल्या लाकडी तटबंदीच्या स्वरूपातील होता. प्रचंड आकाराचे लाकडी खांब आडवे उभे लावून इ.स. पूर्व पहिल्या -दुसऱ्या शतकामध्ये ही तटबंदी निर्माण करण्यात आली होती. सातवाहनांच्या राज्यांत 30 तटबंदीयुक्त नगरे होती असा प्लिनी या प्रवाशाने केलेला उल्लेख महत्वाचा ठरतो⁵.

तेरचे प्राचीनत्व :- मराठवाडयातील उस्मानबादपासून 23 किलोमीटरवर असलेले तेर गाव ऐतिहासिकदृष्टया महत्वाचे आहे. तेरणा नदीच्या काठावर वसलेल्या तेरचे धार्मिक,

सामाजिक व व्यापारदृष्ट्या महत्त्व फार आहे. संत गोरा कुंभाराचे हे गाव त्यांची समाधी तेथेच आहे. तेरचे नाव काही प्राचीन ग्रंथांत तगर, तगरपूर, तगरनगर असे आहे. संस्कृत भाषेत तेर या नगराचा तरगम् असा उल्लेख आहे. पुराणात त्याला सत्यपुरी असे म्हणले आहे. आज तेर हे लहान गाव असले तरी प्राचीन काळी त्याचा विस्तार खूप मोठा असावा. तेरणा नदीच्या दोन्ही काठावर सापडत असलेले जुने अवशेष, जुनी पांढरीची टेकाडे पाहता हे लक्षात येते.

तेरचे प्राचीन उल्लेख :- 'पेरिप्लस ऑफ दि एरिथ्रियन सी' हा ग्रंथ इ.स. 50 ते इ.स. 103 या काळात लिहला गेला. एका अनामिक ग्रीक खलाशाने लिहलेला या ग्रंथाच्या 51 व्या प्रकरणांमध्ये तेरची माहिती पुढीलप्रमाणे मिळते. "दक्षिणाबदेस (दक्षिणपथ) या प्रदेशातील व्यापारी नगरांमध्ये दोन स्थाळांचे महत्त्व विशेष आहे. यातील पहिले बॅरीगाझा (गुजराथेतील भरुकच्छ त्र भरुक त्र भडोच) असून दक्षिणेस वीस दिवसांच्या प्रवासाने गाठता येणारे पैठण आणि दुसरे म्हणजे तगर, तगर हे फार मोठे शहर असून तेथे पैठणहून पूर्वेस दहा दिवसांचा प्रवास केल्यानंतर पोहचता येते. पैठणहून बॅरीगाझा येथे उजाड माळरानातून मार्ग काढीत गाड्या भरून लोहितांक दगड ;ंतदमसपंदद्ध आणला जातो. याउलट तगर येथून साधे कापड, विविध तऱ्हेची मलमल आणि गोणपाट बॅरीगाझा येथे पाठविला जाते ⁶.

इ.स. सनाच्या दुसऱ्या शतकात भारतात आलेल्या टॉलेमी या ग्रीक भूगोलतज्ञाने आपल्या लिखाणात तगरच्या उल्लेख केला आहे. ही नगरी समुद्रकिनाऱ्यापासून आत असून ती अरियके ;।तपांमद्ध या प्रदेशात आहे असे तो सांगतो. तगर नगरीची दिशा सांगताना ही नगरी सिरी टॉलेमाओस (सातवाहन घराण्यातील श्री पुळुमावी) या राजाची राजधानी बैथन (पैठण) च्या ईशान्येस आहे. अशीही माहिती देतो. टॉलेमी याने दिलेली माहिती बहुतांश सध्याच्या लेबॉनन मधील टीअर येथील मॅरिनस याने जमविलेल्या माहितीवर आधारित आहे. परंतु ही माहिती या आधीच्या लेखकांनी लिहिलेल्या माहितीपेक्षा जास्त विस्तृत आहे. भारताच्या आकाराबद्दलची त्याची माहिती बरोबर नसल्याने भारतातील अनेक स्थाळांची निश्चित जागा चुकीची ठरलेली आहे. टॉलिमीने तगर पैठणच्या ईशान्येस असल्याचा उल्लेख केलेला आहे. प्रत्यक्षात तेर पैठणाच्या अग्नेयेस, काहिसे पूर्वेस आहे.

प्राचीन तेरचे प्रमुख कालखंड :-

1) कालखंड पहिला :- डॉ. मोरेश्वर दिक्षितांच्या उत्खननानुसार तेरच्या पहिल्या वस्तीचा कालखंड इ.स. पूर्व 400 ते 200 म्हणजे मौर्यपूर्व व मौर्यकालखंड असा ठरतो. या कालखंडातील वस्तीचा नाश पुरामुळे झाला असे दिक्षित म्हणतात.

2) कालखंड दुसरा :- या कालखंडाला पूर्व सातवाहन काळ असे म्हणतात. या काळातील घरे आकाराने मोठी, एकापेक्षा जास्त खोल्या असलेली, विटांच्या बांधणीची, घरातील सांडपाणी वाहून जाण्यासाठी मातीची भाजलेली कडी एकावर एक ठेवून सांडपाण्याचे कूप बनविले जात. या वस्तीचा नाश आगीमुळे झाला असावा. 1975 साली डॉ. देवांनी केलेल्या उत्खननात तत्कालीन वस्तीभोवती लाकडी तटबंदी होती असा पुरावा मिळालेला आहे.

3) कालखंड तिसरा :- (उत्तर सातवाहन कालखंड- इ.स.पहिले ते तिसरे शतक) हा कालखंड अत्यंत भरभराटीचा होता. बौद्ध धर्माचे एक केंद्र म्हणून तेर प्रसिध्दीस आले. येथे विविध कलाकुसरीचा उदय झाला.

याच काळात भारताच्या पश्चिम किनाऱ्यावरील शर्पारक (सोपारा), कल्याण, चेमूल्य (चौल) इत्यादी बंदरातून येणाऱ्या विविध रोमन बनावटीच्या वस्तू तेर येथे येवून पोहचल्या. विविध वस्तूवरून व्यापार उदिमाच्या तसेच संपन्न जीवनाची कल्पना येते. घरे आकाराने मोठी, दगड-गोट्यांच्या भक्कम पायावर बांधलेली व कौलांनी शाकारलेली होती. सातवाहनांच्या अस्ताबरोबर तिसऱ्या शतकाच्या सुरवातीस तेरचे वैभव लयास गेले.

4) चौथा कालखंड :- गुप्त-चालुक्य कालखंड - गुप्तांची सत्ता तेरला नसली तरी गुप्त शैलीच्या मृष्मय मूर्ती सापडल्या आहेत. त्रिविक्रम मंदीर-चैत्यगृह, उत्तरेश्वरा सारखी मंदिरे या कालखंडाची निदर्शक मानता येतील⁷.

5) कालखंड पाचवा :- हा कालखंड मध्ययुगाचा मानता येईल. तेर येथे सापडलेली शिलाहार कालीन शिलालेख आणि या नंतरच्या सोळाव्या-सतराव्या शतकातील लेख व यानंतरच्या काळातील जैन मंदिरे हे पुरावे देता येतील. हेमाडपंती शैलीची नवरंगी शिवालय गावाबाहेरील पश्चिमेस असणारे नागठाण आणि पार्श्वनाथ बस्ती यांचा यात समावेश होतो. शिलाहार राजांनी आपल्या अनेक लेखात आपले मुळ ठिकाण तेरनगर असल्याचे नमुद केले आहे. कदाचित शिलाहाराची पहिली शाखा तगर (तेर) येथे राज्य करीत असावी. पुढील काळात शिलहारांच्या काही शाखांची उत्तर कोकण, दक्षिण कोकण आणि

कोल्हापूर भागात आपल्या राजवटी स्थापन केल्या होत्या⁸.

थोडक्यात इ.स.पूर्व 300 ते इ.स. 16 व 17 वे शतक एवढ्या मोठ्या कालखंडात तेरला वस्ती होती. म्हणून तेरला आज ऐतिहासिकदृष्ट्या व संशोधनाच्या दृष्टीकोनातून महत्त्व प्राप्त झाले आहे. या सर्वातून तेरचे प्राचीनत्व स्पष्ट होते.

संदर्भ

- 1) प्रा.देव शां. भा., तेर, पुरातत्व व वस्तुसंग्रहालय विभाग, महाराष्ट्र शासन, पान नं.-3

- 2) दैनिक पुण्यनगरी, 8 फेब्रुवारी 2015
- 3) दैनिक लोकमत (औरंगाबाद), 9 फेब्रुवारी 2015
- 4) कित्ता
- 5) प्रा.देव शां. भा., तेर, पुरातत्व व वस्तुसंग्रहालय विभाग, महाराष्ट्र शासन, पान नं.-5
- 6) कित्ता पान नं-1
- 7) कित्ता पान नं- 6
- 8) डॉ. सुतार अ.मा. प्राचीन महाराष्ट्रातील जैन धर्म, 1990, पान नं-47